

Necessity of re-correcting Jamaluddin Mohammad Ibn Abdul Razzaq Isfahani's collection (Divan)

Ali Kameli*

Gholamreza Mastali Parsa**

Abstract

Jamal Al-Din Mohammad Ibn Abdul Razzaq Isfahani 's collection (Divan) have been corrected for three times. Each of this correction have weaknesses in addition to its strengths. This issue cause asking this question that what is the necessity of correcting Jamal Al-Din Mohammad Ibn Abdul Razzaq Isfahani 's collection? Prior studies have been done based on the limited in number, nameless, or undated copies. As a matter of fact, the lyrics of other poets are recorded by Jamaluddin's name. Therefore, it is necessary to identify real collection among manuscripts attributed to him. in order to explain the necessity of re - correction of Abdul Razzaq Isfahani 's collection by descriptive - analytical method, first copies were identified and introduced, then based on 27 handed manuscripts the content list of his poems was prepared and finally based on content list the corrections of Adib Neyshabouri, Vahid Dastgerdi and Hamid Reza Qanuni were criticized. Then it mentioned what are deficiencies of other three corrections of Abdul Razzaq Isfahan's divan. Finally, by presenting scientific reasons such as; not available or defecting of the copy, not mentioning the reference in used copies, separating a poem from a context and presenting it in two separate formats, repeating a poem in Divan, misrepresenting the copy, quoting poems of other poets; the need to re-correct Jamal al-Din Abdul Razzaq Isfahani 's Divan was stated.

* Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), Alikameli2000@yahoo.com

** Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Foreign Languages and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran, mastali.parsa@gmail.com

Date received: 01/03/2023, Date of acceptance: 19/06/2023

Keywords: Jamaluddin Mohammad Ibn Abdul Razzaq Isfahani, Critical Correction, Adib Neyshabouri, Vahid Dastgerdi, Hamid Reza Qanuni.

Introduction

By Mongol invasion and the destruction of libraries and scientific centers in the east and northeast of Iran and consequently the killing of poets and writers, the central areas of Iran were the focus of Persian language developments and the works of poets who lived before the Mongol invasion created a milestone in the history of Persian literature. However, because of the devastating attacks that Mongol and Timur imposed on Iran, literary and scientific works were not protected. so many of them looted or destroyed and what remained was in hand in a few people that in later centuries the writers exploiting on it. for every reason as linguistic change, intrusions and seizures occurred in the scribes' writings. The problem of the scribe entering and occupying increases when no copy of Divan is available from the of the poet who lived in the sixth century until the tenth or eleventh century, and this has caused the scribes to speculate in the writing of poems in later centuries. Among the poets who have been subjected to such a subject is Jamal Al-Din Muhammad ibn Abd Al-Razzaq Isfahani, who lived in Isfahan in the sixth century and experimented with various forms of poetry, including ode, lyric, composition, preposition, piece, and quatrain. Also, due to the fact that some poets were contemporaries of Jamal al-Din Abdul Razzaq Isfahani, his poems were mixed with their poetry and the scribes did such mistakes. On the other hand, his poems have been mixed with some poets of later centuries, especially the seventh century and have found their way into manuscripts and his Divan. These scribes' mistakes do not end here, but they have misled the cataloguers to the point that they have registered and introduced a copy of Kamal al-Din Ismail Isfahani as Jamal al-Din Abdul Razzaq 's name.

materials and methods

After reviewing the corrections made from the Diwan of Jamal al-Din Mohammad Ibn Abd al-Razzaq Isfahani and reviewing the sources of manuscripts and content list of handed manuscripts that were done by library method, then the content of the handed manuscripts and corrections of Jamal al-Din Abd al-Razzaq Isfahani 's Diwan was examined by descriptive-analytical methods. For critical correction, each poem is compared to the oldest version other versions as the basic version and then corrected in an eclectic method.

Discuss the results and conclusions

The Diwan of Jamaluddin Mohammad Ibn Abdul Razzaq Isfahani has been corrected three times and published twice. Each of these corrections has been effective in its day, based on the resources and facilities available to the correctors. However, after extracting the specifications of the handed manuscripts of Jamal al-Din Isfahan's poems from the list of manuscripts, it became clear that Adib Neyshabouri's correction, which is known as the first correction of Jamal al-Din's divan, is an unscientific correction of Jamal's poems because of not mentioned the manuscripts references and its number, also used fake manuscripts. In addition, Vahid Dastgerdi's edited divan despite all his efforts to obtain a complete text of Jamal's poems has deficiency, such as not identifying the copies used scientifically, not registering all the fake manuscripts, and inserting the poems of other poets in the name of Jamaluddin and repetition of poems in the Divan. Hamid Reza Qanuni's correction of Jamaluddin Abdolrazaq Isfahani's poems also has some imperfections. The first imperfections that can be stated to Mr. Qanuni 's correction he is not using all the capacity of the available manuscripts of Jamaluddin Isfahani's poems. Because Mr. Qanuni only used the isolated copy and did not read the manuscripts introduced in other libraries separately. This issue was resolved by reviewing the manuscripts available today. and also, isolated copy, the copy of Dena and Fankha and special copy available in the Library of the Culture of Rasht, the College of Wadham of England, and Hakim Oghli of Turkey have been reviewed. In these studies, 46 handed manuscripts named to Jamal al-Din Abdul Raziq Isfahani were found. But after examining the content, it became clear that one version is not related to his poems and the specifications of the other version are a repetition of another version. Also, the basic version of Mr. Qanuni is a without the date and name of the scribe in which the poems of other poets such as Najibuddin Jorfadghani and Raziyyaddin Neyshabouri are found. Mr. Qanuni believed the poems of these poets which are only in one copy and not recorded in other copies, is belong to Jamaluddin Isfahani. This can challenge the scientific nature of the correction, as it does not make sense to rely on a single version while the other 26 have not recorded those poems. In addition, Mr. Qanuni has recorded some poems in his correction twice, once as a separate poem and other as base for another poem. Finally, by re-cataloging the poems of Jamal al-Din Muhammad ibn Abd al-Razzaq Isfahani, it became clear what is the base of content of the other three corrections of his divan and it is necessary to correct his diwan for the fourth time.

Bibliography

Akhsikti, Athiruddin (1337). *Diwan Athiruddin Akhsikti*, corrected by Roknuddin Homayoun Farrokh, Tehran: Rudaki Bookstore. [in Persian]

Akhsikti, Athiruddin (2018). *Diwan Athiruddin Akhsikti*, edited by Mahmoud Barati Khansari, Tehran: Sokhn. [in Persian]

Ohadi Belyani, Taqiuddin Mohammad (Ohadi Hosseini Daqaqi Belyani Isfahani) (1389). *Arafat al-Ashqin and Arsat al-Arafin*, Tehran: Written Heritage, Volume II. [in Persian]

Jarfadghani, Najib (1371). *Diwan Najib Jarfadghani (Golpaygani)*, by Ahmad Karimi, Tehran: Our Publications Series. [in Persian]

Hosseini, Seyyed Mohammad Taghi (2014). *List of Persian manuscripts in Hakim Oglu Library, Istanbul*, Tehran: Samir Charter. [in Persian]

Draiti, Mustafa (1389). *Catalog of Iranian Manuscripts (DANA)*, Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Council, Volume 5. [in Persian]

Draiti, Mustafa (1390). *Catalogers of Iranian Manuscripts (Fankha)*, Tehran: Organization of Records and National Library of the Islamic Republic of Iran, volume 15. [in Persian]

Raziuddin Nishaburi, Muhammad (1381). *Diwan Razi al-Din Neishaburi*, edited by Abulfazl Vazirnejad, Mashhad: Mohagheh Publications. [in Persian]

Roshan, Mohammad (1387). *List of Manuscripts in Jamiat Farhang Rasht Library*, Tehran: Written Heritage. [in Persian]

Shervani, Jamal Khalil (1375). *Nazheh Majlis*, edited by Mohammad Amin Riahi, Tehran: Ilmi, second edition. [in Persian]

Shamisa, Siros (2006). *The course of Ghazal in Persian poetry*, Tehran: Alam, 2nd edition. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 24269 of Astan Quds Razavi Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 10312 of Astan Quds Razavi Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 6087 of Astan Quds Razavi Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, Manuscript No. 483 of Rasht Culture Society Library. [in Persian]

271 Abstract

Abdul Razzaq Esfahani, Jamal al-Din, manuscript number 5/670, Hakim Oghli Library, Turkey.

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 1/16, Majlis Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 2193 of Majlis Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 2391, Majlis Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 962 of Majlis Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number K134, Tehran University Central Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, photocopy number 108 of Tehran University Central Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 9824, Tehran University Central Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 6136, Central Library of Tehran University. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, Manuscript No. 156 (Hekmat), Tehran University Central Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 10252, Tehran University Central Library.

Abdul Razzaq Esfahani, Jamal al-Din, manuscript number 5114 of Malik Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamal al-Din, manuscript number 5307 of Malik Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamal al-Din, manuscript number 5368 of Malik Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamal al-Din, manuscript number 5447 of Malik Library. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 11474, National Library of Iran. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 13411, National Library of Iran. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 10189, National Library of Iran. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 16778, National Library of Iran. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 7618 of the National Library of Iran. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 921 of the National Library of Iran. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, manuscript number 9844 of the National Library of Iran. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin, Manuscript No. 286, Ferdowsi Library, Wadham College. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin [beta]. Divan Poems, edited by Adib Neishabouri, Tehran: Kanon Kitab. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin (1320). Divan Kamel of Ustad Jamaluddin Mohammad bin Abd al-Razzaq Esfahani, edited and edited by Hassan Vahiddastgardi, Tehran: Armaghan Printing House. [in Persian]

Abdul Razzaq Esfahani, Jamaluddin (1362). Complete Diwan of Ustad Jamal al-Din Mohammad bin Abd al-Razzaq Esfahani, edited and edited by Hassan Vahid Dastgardi, Tehran: Sanai Library, second edition. [in Persian]

Farozanfar, Badi Al-Zaman (1387). Sokhon and Sokhnoran, Tehran: Zovar. [in Persian]
Ghasempour, power. (1400). "Criticism of Khosrow and Shirin Nizami's Commentary, published by Vahid Dastgardi". Ancient History of Persian Literature, year 12, number (2), 356-321. [in Persian]

Kouni, Hamidreza (1382). Correction of Diwan Jamal al-Din Abd al-Razzaq Esfahani, doctoral dissertation under the guidance of Jamshid Mazaheri, Isfahan: University of Isfahan, Faculty of Literature and Human Sciences, Department of Persian Language and Literature. [in Persian]

Kouni, Hamidreza; Mazaheri, Jamshid (1384). "A new perspective on the language and poetry of Jamal al-Din Abd al-Razzaq Esfahani", scientific-research journal of Isfahan University's Faculty of Literature and Human Sciences, second volume, number 41, summer, pp. 229-250. [in Persian]

Kamaluddin Ismail Esfahani, Manuscript No. 276D, Jamiat Farhang Library of Rasht. [in Persian]

273 Abstract

Kamaluddin Ismail Esfahani (1348). *Abolfazl Kamaluddin Ismail Esfahani's Divan Creative Meaning*, by Hossein Bahrul Uloomi, Tehran: Dekhoda Bookshop. [in Persian]

Kamaluddin Ismail Esfahani (2016). *Kamal al-Din Ismail Esfahani's Kliyat Kareaf al-Maani*, revised by Seyyed Mahdi Tabatabai with an introduction by Seyyed Ali Mohammad Sajjadi, Tehran: Kishmush, two volumes. [in Persian]

Mashar, Khanbaba (1343). *Authors of Persian and Arabic printed books from the beginning of printing until now*, [No place], Rangin Printing House, Volume 5. [in Persian]

Manzavi, Ahmed (1350). *List of Persian manuscripts*, Tehran: Regional Cultural Institute, Volume III. [in Persian]

Miransari, Ali (2014). *List of Persian and Arabic manuscripts of Ferdowsi Library, Wadham College, University of Oxford: (Minasian Collection)*. Tehran: Written Heritage Research Center[in Persian]

Nazmi Tabrizi (1363). *Two Hundred Orators (Remarks of Poems and Prose Poems)*, distribution of the book of Kalhor, second edition. [in Persian]

ضرورت تصحیح مجدد دیوان جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی

علی کاملی*

غلامرضا مستعلی پارسا**

چکیده

دیوان جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی تاکنون سه مرتبه تصحیح شده است. هر یک از تصحیح‌ها علاوه بر نقاط قوت، ضعف‌هایی دارد. این مسئله، سبب طرح این پرسش است که ضرورت تصحیح دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق چیست؟ تصحیح‌های پیشین، بر اساس تعداد نسخه‌های محدود، بی‌نام و نشان یا بدون تاریخ انجام شده است. همین مسئله باعث شده اشعار دیگر شاعران به نام جمال‌الدین عبدالرزاق ثبت شود. بنابراین، لازم است تا اشعار دیوان او از میان نسخه‌های خطی که به وی منسوب است شناسایی شود. برای تبیین ضرورت تصحیح مجدد دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق با روش توصیفی-تحلیلی ابتدا نسخ مربوط به وی شناسایی و معرفی شد، سپس بر اساس ۲۷ نسخه خطی، فهرست محتوایی اشعار او تهیه و سرانجام براساس فهرست محتوایی، تصحیح ادیب نیشابوری، وحید دستگردی و حمیدرضا قانونی نقد شد. سپس، گفته شد تصحیح‌های سه گانه از دیوان عبدالرزاق اصفهانی چه نقص‌هایی دارد. سرانجام، با ارائه دلایل علمی از جمله نبود یا نقص نسخه بدل، ارائه نکردن شناسنامه‌ای از نسخه‌های استفاده شده، جداسازی یک شعر از یک بدنه و ارائه آن در دو قالب مجزا، تکرار یک شعر در دیوان، اشتباه در شناخت نسخه، آوردن شعر شاعران دیگر، ضرورت تصحیح مجدد دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی بیان شد.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

Alikameli2000@yahoo.com

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران، mastali.parsa@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۹

کلیدواژه‌ها: جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی، تصحیح انتقادی، ادیب نیشابوری، وحید دستگردی، حمیدرضا قانونی.

۱. مقدمه

شاعران قرن ششم، حلقه گویندگان زبان پارسی پیش از حمله مغول را تشکیل می‌دهند که از نظر زبانی و فکری سخنشان جایگاه ویژه‌ای در تاریخ ادبیات ایران، پیش از حمله مغول دارد. از طرفی، آنان در تربیت شاگردان و شاعرانی که تا ربع اول قرن هفتم و در بحبوحه حمله مغول می‌زیسته‌اند تأثیرگذار بوده‌اند. بنابراین، اشعار شاعران قرن ششم که در سه حوزه ادبی خراسان، آذربایجان و عراق عجم گسترده شده بود حلقه توسعه زبان فارسی و منشأ تحولات سبکی در قرن‌های بعد را شامل می‌شود، زیرا شاعران حوزه‌های ادبی سه‌گانه، نسبت به پیشینیان و پسینیان خود اثرپذیری و اثرگذاری دارند. نمونه این اثرپذیری و اثرگذاری را می‌توان در اشعار جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی از گویندگان قرن ششم در اصفهان مطالعه کرد که در قصیده به سنایی و انوری نظر داشته و در غزل، اشعارش مورد توجه کمال‌الدین اسماعیل، سعدی و حافظ بوده است. چنانکه بدیع الزمان فروزانفر در کتاب سخن و سخنوران نسبت به پیشگامی عبدالرزاق اصفهانی در غزل و تأثیری که بر سعدی گذاشته مطالبی را بیان کرده و این نکته را یادآور شده است که نخستین بار ملک الشعراء بهار سبب توجه فروزانفر به توافقی فکری این دو شاعر [(عبدالرزاق اصفهانی و سعدی)] شده است (نک: فروزانفر، ۱۳۸۷: ۵۴۳ و شمیسا، ۱۳۸۶: ۸۴ - ۸۳). همچنین آقای دکتر قانونی در مقاله‌ای به برخی از این اثرگذاری‌ها اشاره کرده است (نک: قانونی، ۱۳۸۴: ۲۳۴ - ۲۳۳).

با حمله مغول و از میان رفتن کتابخانه‌ها و مراکز علمی در شرق و شمال شرق ایران و به تبع کشته شدن شاعران و نویسندگان، نواحی مرکزی ایران کانون تحولات زبان فارسی شد و آثار شاعرانی که پیش از حمله مغول می‌زیستند نقطه عطفی در تاریخ ادبیات ایران ایجاد کرد. با وجود این، به دلیل حمله‌های ویرانگری که مغول و تیمور بر ایران تحمیل کردند، آثار ادبی و علمی از گزند مصون نماند و به تاراج رفت یا به کلی نابود شد. آنچه باقی ماند در اختیار عده‌ای معدود قرار گرفت و در قرن‌های بعد کاتبان از روی آن استنساخ کردند و به هر دلیلی از جمله تحوّل زبانی، دخل و تصرف‌هایی در کتابت کاتبان رخ داده است. مشکل دخل و تصرف کاتب، زمانی افزون می‌شود که از دیوان شاعری که در قرن ششم می‌زیسته تا قرن دهم یا یازدهم نسخه‌ای در دسترس نباشد و همین مسئله حدس و گمان کاتبان در کتابت اشعار در

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۷۷

قرن‌های متأخر را سبب شده است. از جمله شاعرانی که مشمول چنین موضوعی شده جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی است که در قرن ششم در اصفهان زندگی می‌کرده و در انواع قالب‌های شعری از جمله قصیده، غزل، ترکیب بند، ترجیع بند، قطعه و رباعی طبع‌آزمایی کرده است.

هم‌چنین به دلیل هم دوره بودن برخی شاعران با عبدالرزاق اصفهانی، اشعارش با شعر آنان آمیخته شده و کاتبان از چنین خطاهایی مصون نمانده‌اند. از طرفی، اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی با برخی شاعران قرن‌های بعد به ویژه قرن هفتم درهم آمیخته و به نسخه‌های خطی و دیوان او راه یافته است. این خطاهای کاتبان به اینجا ختم نمی‌شود بلکه فهرست نویسان را دچار اشتباه کرده تا آنجا که نسخه‌ای از کمال‌الدین اسماعیل را به نام جمال‌الدین عبدالرزاق ثبت و معرفی کرده‌اند. با وجود این، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق سه بار تصحیح و دوبار منتشر شده است. در تصحیح‌های پیشین مواردی که از آن با عنوان نقص یاد خواهیم کرد حل نشده است.

در این مقاله، با هدف تبیین ضرورت تصحیح مجدد دیوان جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی، نسخه‌هایی از دیوان وی را معرفی و بررسی می‌کنیم و سپس به نقد علمی تصحیح‌های انجام شده از دیوان جمال‌الدین خواهیم پرداخت.

۲. پیشینه پژوهش

اشعار جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی را نخستین بار محمدتقی ادیب نیشابوری منتشر کرد. این تصحیح بدون ذکر تعداد نسخه‌های استفاده شده و ارائه نکردن نسخه بدل در تصحیح اشعار و فهرست و نمایه در ۲۶۳ صفحه شعر، ۵ صفحه مقدمه و ۲ صفحه سرآغاز منتشر شده و ابتدای دیوان چاپی، سال نشر نیامده است. مشار، سال انتشار این دیوان را «بی‌تاریخ» نوشته و به خطا این تصحیح را به عبدالجواد ادیب نیشابوری نسبت داده است (نک: مشار، ۱۳۴۳، ج ۵: ۵۶۶) در حالی که در مقدمه دیوان، مصحح خود را این‌چنین معرفی کرده است: «این بنده چاکر آستان ادب و فرهنگ استاد دانشکده معقول و منقول خراسان محمدتقی مشهور به ادیب نیشابوری...» (عبدالرزاق اصفهانی، [بی‌تا]، ب). سپس حسن وحید دستگردی در سال ۱۳۲۰ اقدام به تصحیح و انتشار دیوان جمال‌الدین کرد. این تصحیح با عنوان دیوان کامل استاد جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی شناخته می‌شود. اشعار دیوان در ۵۰۳ صفحه، به همراه ۱۹ صفحه مقدمه منتشر شده است. تصحیح سوم از اشعار

جمال‌الدین عبدالرزاق را آقای دکتر حمیدرضا قانونی در قالب رساله دکتری در سال ۱۳۸۲ در دانشگاه اصفهان انجام داده است، اما این تصحیح به عنوان کتاب منتشر نشده و در قالب رساله مانده است. علاوه بر این سه اثر، قانونی (۱۳۸۴) در مقاله‌ای با عنوان «نگرشی نو به زبان و شعر جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی» به ضرورت تصحیح مجدد دیوان اشعار جمال‌الدین اصفهانی اشاره کرده است.

۳. روش تحقیق

پس از بررسی تصحیح‌های انجام شده از دیوان جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی و بررسی منابع نسخه‌شناسی و فهرست‌های نسخ خطی که به صورت کتابخانه‌ای انجام شد با روش توصیفی - تحلیلی اقدام به بررسی محتوای نسخ خطی و دیوان‌های تصحیح شدهٔ جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی کردیم.

۴. مبانی تحقیق

نسخه‌های خطی فارسی میراث گران‌بهایی است که میان ما و گذشته قرار گرفته است. این نسخه‌ها، منابعی برای شناخت زبان گذشتگان و احیاناً سهوهای دستوری سراینده‌گان و گاه کاتبان است. مصحح، تلاش می‌کند با تصحیح متن، نزدیک‌ترین خوانش به محتوای شعر شاعر را ارائه کند. از آنجا که ممکن است فاصلهٔ نسخه‌های خطی به جا مانده از شاعری تا روزگار زندگی او بسیار باشد، بنابراین سهوهای زبانی زمانی، نمود بیشتری دارد و این مسئله سبب می‌شود تا نتوان با چند نسخه، تصحیح علمی از متن ارائه کرد. بنابراین، ضروری است تا با گردآوری و بررسی تعداد قابل توجهی از محتوای مربوط به یک متن، تصحیح انجام شود؛ زیرا اولاً نسخه‌هایی که در زمان یا نزدیک به زمان مؤلف یا شاعر کتابت شده باشد در دسترس نیست و دوم اینکه استناد به چند نسخه متأخر که با فاصله زمانی ۴۰۰ تا ۷۰۰ سال پس از مرگ شاعر کتابت شده است نمی‌تواند نتیجه‌ای دقیق و علمی از تصحیح متن ارائه دهد. همین مسئله باعث شده است تا سه تصحیح انجام شده از دیوان جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی با چالش مواجه شود. بنابراین، ضمن استخراج محتوای نسخه‌های خطی که در ادامه به آن اشاره می‌کنیم، آن را با محتوای تصحیح‌های انجام شده مقابله کرده و

ضرورت تصحیح مجدد... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۷۹

توضیح داده‌ایم که چرا باید دیوان جمال‌الدین اصفهانی، مجدد تصحیح شود و شواهدی برای ضرورت این کار آورده‌ایم.

جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی: از شاعران قرن ششم حوزه ادبی اصفهان است که در انواع قالب‌های شعری، طبع آزمایی کرده و نسخه‌های خطی بیشماری از اشعار او در فهرست نسخ خطی معرفی شده است. همچنین دیوان اشعار او تا کنون سه بار تصحیح و دو بار منتشر شده است.

ادیب نیشابوری: محمدتقی ادیب نیشابوری، استاد دانشکده معقول و منقول دانشکده الهیات مشهد که نخستین بار دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی را با مشخصاتی که در مقاله آورده‌ایم منتشر کرد.

وحید دستگردی: حسن وحیددستگردی از شاعران و سخنوران اواخر دوره قاجار و پهلوی اول که متون بسیاری از جمله آثار نظامی، دیوان جمال‌الدین اصفهانی، باباطاهر، هاتف اصفهانی، تذکره نصرآبادی، تحفه سامی را تصحیح کرده است.

حمیدرضا قانونی: تصحیح سوم دیوان جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی را وی در دانشگاه اصفهان با راهنمایی دکتر جمشید مظاهری به عنوان رساله دکتری انجام داده است.

تصحیح انتقادی: مصحح بر اساس قدیمی‌ترین نسخه و مقابله آن با سایر نسخ تلاش می‌کند تا متنی نزدیک به متن مؤلف ارائه دهد.

۵. بحث

برای شناسایی نسخه‌های خطی «دیوان جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی»، فهرست نسخه‌های خطی مرحوم احمد منزوی (جلد ۳)، مطالعه شد. در این فهرست ۲۲ نسخه از کتابخانه‌های گوناگون به جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی نسبت داده شده است (منزوی، ۱۳۵۰، ج ۳: ۲۲۷۲-۲۲۷۴). سپس فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا) بررسی شد. این فهرست، ۳۰ نسخه دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی را معرفی کرده است (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۱۰۲-۱۰۳). همچنین فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) بررسی شد که در این فهرست، ۳۱ نسخه مربوط به دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق است (همان، ۱۳۹۰، ج ۱۵: ۱۲۳-۱۲۵).

۲۸۰ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

مجموع نسخه‌های دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق در فهرست نسخه‌های خطی به شرح جدول (۱) است:

جدول ۱. مجموع نسخه‌های جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی در فهرست نسخه‌های خطی

ردیف	مشخصات نسخه	منزوی	دنا	فنخا
۱	آصفیه ۱۲۳۷ (ف آصفیه: ۴: ۲۸۸) (منزوی ج ۳)	☒	-	-
۲	ایاصوفیا ۲۰۵۱/۱۲ (۲۰۹) با تاریخ ۷۳۰ در دفتر همراه با دیوان اثیرالدین و جز آن. فیلم آن در دانشگاه ۱۰۸ (فیلمها: ۴۱۰) (منزوی ج ۳)	☒	-	-
۳	مشهد- رضوی ش: ۱۰۳۱۲ / نستعلیق/ قرن ۱۰/ ۱۴۴ برگ [ف ۹-۱۳۱]	-	☒	☒
۴	رشت- جمعیت نشر فرهنگ ش: ۴۸۳ / نستعلیق خوش/ قرن ۱۰/ ۱۲۰ صفحه/ [رشت و همدان: ف ۱۱۲۲]	-	☒	☒
۵	رشت- جمعیت نشر فرهنگ ش: ۲۷۶/۱ / نستعلیق قرن ۱۰ [رشت و همدان: ف ۱۲۱۵]	-	☒	☒
۶	تهران - بیانی، مهدی (دکتر) ش: ۱۱ / نستعلیق متوسط/ قرن ۱۰ [نشریه: ۱-۹]	☒	☒	☒
۷	مشهد - رضوی ش: ۶۰۸۷ / نستعلیق/ قرن ۱۱ / ۴۳ برگ/ [ف: ۷-۳۸۶]	☒	☒	☒
۸	تهران - ملک ش: ۱۹ / ۵۳۰۷ / یا دیباچه ای به نثر در سرگذشت او/ نستعلیق/ قرن ۱۱ / ۴۱ صفحه (ص ۵۶۳-۶۰۴) [ف: ۸-۲۸۸]	☒	☒	☒
۹	تهران - ملک ش: ۱ / ۵۴۴۷ / قصاید و ترکیب بند و سپس رباعیات/ نسخ/ قرن ۱۱ / ۵۳ برگ (۱ پ-۵۴ ر) / [ف: ۸-۲۹۰]	☒	☒	☒
۱۰	تهران - ملی ش: ۱۴۷۴ / نستعلیق قرن ۱۱ / ۱۹۰ برگ / [ف: ۳-۵۳۰]	-	☒	☒
۱۱	تهران - ادبیات ش: ۲ / ۱۳۴ حکمت / نستعلیق/ قرن ۱۱ / [ف: ۲-۴۲]	☒	☒	☒
۱۲	اصفهان - جابری انصاری ش: ۱ / ۱۷ / نستعلیق/ قرن ۱۱ / [نشریه: ۶-۵۹۵]	☒	☒	☒
۱۳	تهران - مهدوی، اصغر (دکتر) ش: ۳ / ۱۱۳ / امام قلی کرمانی / نستعلیق / ۱۰۰۶ / [نشریه: ۲-۹۵]	☒	☒	☒
۱۴	تهران ادبیات ۱۵۶/۲ حکمت: شسکته نستعلیق هندی ذیقعه ۱۰۰۷ در روستای ربوری مقابله شده ابوحنان بن علی در جنگ (ف: ادبیات ۲: ۱۱) (منزوی ج ۳)	☒	-	-
۱۵	تهران ملی ۷۵ فهرست نشده: نستعلیق خوش محمد فرزند ملامیر کاتب حسینی، ذیحجه ۱۰۱۰، زرین دارای قطعه، قصیده، مثنوی، مرثیه، ترکیب، غزل، رباعی، ۵۵۶ ص، ۱۷ س. (منزوی ج ۳)	☒	-	-
۱۶	اراک - بیات، عبدالحسین ش: ۱ / ۶ / نسخ / ۱۰۱۳ / [نشریه: ۶-۶۶]	☒	☒	☒
۱۷	تهران - مجلس ش: ۱ / ۱۶ ط / قصاید (به ترتیب الفبا) و ترکیب بند و غزلیات و قطعات و رباعیات/ شهاب الدین بن قطب الدین کرمانی / نستعلیق / ۱۰۱۷ / [ف: ۲۲-۳]	-	☒	☒

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۸۱

ردیف	مشخصات نسخه	منزوی	دنا	فنخا
۱۸	تهران - ملی ش: ۹۲۱ / خط محمدرضا بن میرزا علی خاتون آبادی / نستعلیق / ربیع الثاني ۱۰۲۴ / ۲۰۷ برگ / [ف: ۲ - ۴۵۵]	☒	☒	☒
۱۹	تهران - مجلس ش: ۲۳۹۱ / قصاید، ترکیب بند، قطعات، غزلیات و رباعیات، ۵۵۰۰ بیت / مهدی جریادقانی / شکسته نستعلیق خفی خوش / ۱۰۳۳ / ۲۵۲ صفحه / [ف: ۸ - ۱۰۱]	☒	☒	☒
۲۰	تهران - ملی ش: ۱۸۹ / نستعلیق / پنج شنبه ۲۷ ربیع الثاني ۱۰۴۵ / ۱۷۱ برگ / [ف: ۱ - ۱۹۰]	☒	☒	☒
۲۱	رضوی، ۶۴۱ ادبیات (۴۴۹۳)، نزدیک ۱۰۵۵ - ۷۵ بیت در یک سفینه. (منزوی ج ۳)	☒	-	-
۲۲	مجلس ۵۹۷۶، نسخ سده ۱۱ - ۱۸۲۹ بیت. (منزوی ج ۳)	☒	-	-
۲۳	مجلس ۲۳۲۶، سده ۱۱ - ۱۵۳۲ بیت. (منزوی ج ۳)	☒	-	-
۲۴	تهران، ملی ۷۴ فهرست نشده، سده ۱۲ - ۱۷۹ ص، ۲۵ س. (منزوی ج ۳)	☒	-	-
۲۵	تهران - مفتاح ش: ۸۳۳ / نستعلیق / قرن ۱۲ / [نشریه: ۷ - ۱۵۷]	-	☒	☒
۲۶	تهران - ملی ش: ۷۶۱۸ / نسخ / احتمالا قرن ۱۲ / ۱۸۲ برگ / [رایانه: ۲۳۹۴]	-	☒	☒
۲۷	مشهد رضوی؛ شماره نسخه ۲۴۲۶۹ / خط نستعلیق، کا: محمدعلی، تا ۲۱۴۱ق؛ افتادگی: آغاز. (فنخا)	-	-	☒
۲۸	تهران - ملک ش: ۲۰ / ۵۱۱۴ / قصاید و قطعات و دو بیت های اوست بدون ترتیب تهجی / شکسته نستعلیق / ۵۳ ۱۲۵۰ برگ (۱۳۰ پ - ۱۸۳) / [ف: ۸ - ۲۱۴]	☒	☒	☒
۲۹	تهران - ملک ش: ۵۳۶۸ / مشتری طوسی / شکسته نستعلیق / ۱۲۹۳ / ۶۵ برگ / [ف: ۲ - ۲۷۱]	☒	☒	☒
۳۰	تهران - دانشگاه ش ۶۱۳۶ / قصیده و غزل و رباعی / ادیب / نستعلیق / پنجشنبه ۲۹ شعبان ۱۳۳۷ / ۱۴۴ برگ / [ف: ۱۶ - ۲۰۳]	-	☒	☒
۳۱	مشهد - رضوی ش: ۱۱۷۹۷ / سید مهدی امیر جوان بخت / نستعلیق / ۱۳۴۹ / ۵۲ برگ / [ف: ۹ - ۱۳۱]	-	☒	☒
۳۲	تهران، مجلس؛ شماره نسخه ۸۱۷۳/۱۸۰ / خط نستعلیق، کا: صحبت الله خان ملقب یه دبیر همایون، تا: آغاز قرن ۱۴؛ رکابه دار؛ کاغذ نازک کاهی، جلد: تیماج قهوه ای، ۵ ص. (فنخا)	-	-	☒
۳۳	قم - گلپایگانی ش: ۸۱۹۴/۴ - ۵۶/۴۴ / نستعلیق / بی تا / ۷۱ برگ (حاشیه ۳۶۷ - ۴۲۰ و متن حاشیه ۴۲۰ - ۳۶) / [ف: ۴ - ۱۸۷۰]	-	☒	☒
۳۴	تهران - مجلس ش: ۹۶۲ / بی تا. ۲۶۰ برگ / [ف: ۳۷ - ۲۳۲]	☒	☒	☒
۳۵	تهران - دانشگاه ش: ۱ / ۴۴۸۰ / با سرگذشت او در آغاز به نثر / نستعلیق / بی تا / ۱۱۲ برگ (۱ - ۱۱۳) / [ف: ۱۳ - ۳۴۲۹]	-	☒	☒
۳۶	تهران - دانشگاه ش: ۵۹۱۳ - عکس / بی تا / ۱۴۳ برگ / [فیلمها ف: ۳ - ۲۳۵]	-	☒	☒
۳۷	تهران - دانشگاه ش: ۹۸۲۴ / ۴ / بی تا / ۲۷ برگ / [ف: ۱۷ - ۴۹۰]	-	☒	☒
۳۸	کاشان - عاطفی، حسن؛ ش: بدون شماره / نسخ خوش / بی تا / [نشریه: ۷ - ۷۳۰]	-	☒	☒

۲۸۲ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۴، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

ردیف	مشخصات نسخه	منزوی	دنا	فنخا
۳۹	تهران - مجلس ش: ۱۳۳۱/۳ / گزیده (قصیده، مدح امام زین الدین تاج الاسلام) / نستعلیق / بی تا / [سنا: ف - ۲ - ۲۲۵]	-	☒	☒
۴۰	تهران، مجلس؛ شماره نسخه ۱۳۷۸۱ / تملک محمدرضا بن محمد صفی حسینی کاشانی، جلد تیماج قهوه‌ای، ۲۰۰ گ، ۱۱-۱۴ سطر.	-	☒	☒
۴۱	انگلستان، کالج وادهام، کتابخانه فردوسی، شماره ۲۸۶، ۱۸۰ برگ، خط نستعلیق پخته، کتابت: بی نا، ۱۱۰۸ ق، بی جا. (فهرست کالج وادهام)	-	-	-
۴۲	ترکیه، کتابخانه حکیم اوغلی جامعی (ضمن مکتبه سلیمانیه)، شماره ۶۷۰/۵، وضعیت استنساخ: روز سه شنبه ۲۵ جمادی الثانی ۱۰۰۳، ابن محمد قاسم اصلح کرمانی.	-	-	-
۴۳	تهران، ملی، شماره بازیابی ۵-۱۳۴۱۱، بی کا، بی تا، ۲۲۳ صفحه که بدون شماره گذاری در کتابخانه ملی موجود است.	-	-	-
۴۴	تهران، ملی به شماره ۱۶۷۷۸	-	-	-
۴۵	تهران، ملی به شماره ۹۸۴۴	-	-	-
۴۶	تهران، دانشگاه به شماره ۱۰۲۵۲	-	-	-

در فهرست دنا، فنخا و فهرست نسخ کتابخانه عمومی جمعیت نشر فرهنگ رشت نسخه‌ای با شماره (۱/۲۷۶د) به نام جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی ثبت شده است (ردیف ۵ جدول) (روشن، ۱۳۸۷: ۱۳۵) که پس از بررسی تمام برگ‌ها و صفحه‌های نسخه، مشخص شد، اشعار این نسخه به طور کامل متعلق به دیوان کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی است و صرفاً یکی از ترکیب بندهایی که در دیوان جمال، چاپ وحید دستگردی آمده در این نسخه ضبط شده است. ترکیب بند مورد اشاره با مطلع:

تا همی بر گل نگارم^۱ خط مشکین آورد مرکب صبر مرا هر لحظه در زین آورد

(عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: ۳۶۲)

در دیوان جمال‌الدین اصفهانی به تصحیح وحید دستگردی ۲۳ بیت دارد و پس از بررسی‌های انجام شده صرفاً در سه نسخه متأخر دیوان با مشخصات (A4 کتابت ۱۳۴۴، ص ۲۳۳ (عکس ۲۳۸)؛ B2 کتابت ۱۳۳۵، ص ۳۶۳ (عکس ۲۰۷) و D3 کتابت ۱۳۱۱، ص ۱۵۳ (عکس ۸۲)) ثبت شده و در نسخه‌های متقدم نیست. همچنین تعداد بیت‌های این ترکیب بند در نسخه خطی (۱/۲۷۶د) رشت ۴۸ بیت است (نک: نسخه خطی شماره ۱/۲۷۶د رشت، صفحه ۲۲۱ و دیوان کمال‌الدین اسماعیل، تصحیح بحرالعلوم، ۱۳۴۸: ۱۴۷ و تصحیح طباطبایی، ۱۳۹۶، ج ۱: ۶۶۶). پس نسخه‌ای که در فهرست‌های نسخ خطی کتابخانه جمعیت

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۸۳

فرهنگ رشت و نسخ خطی مشترک رشت و همدان، دنا و فنخا برای اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق و جمال‌الدین اسماعیل معرفی شده است، فقط اشعار کمال را دارد و از مجموعه نسخه‌های خطی مربوط به جمال‌الدین خارج می‌شود. همچنین شکل ظاهری و محتوای نسخه خطی شماره ۵۹۱۳ ثبت در دانشگاه تهران (ردیف ۳۶) با نسخه شماره ۱۳۴/۲ (حکمت) (ردیف ۱۱) یکی است. بنابراین تعداد ۴۶ نسخه که به عنوان تعداد نسخه‌های خطی جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی در صفحه‌های قبل به آن اشاره شد به ۴۴ نسخه کاهش می‌یابد.

علاوه بر نسخه‌هایی که در فهرست‌های مذکور معرفی شد، شش نسخه دیگر یکی در کتابخانه فردوسی کالج Wadham انگلیس و دیگری در کتابخانه حکیم اوغلی جامعی ترکیه و سه نسخه در کتابخانه ملی ایران و یکی در کتابخانه دانشگاه تهران شناخته شد که در فهرست‌های منزوی، دنا و فنخا نیست.

از تعداد ۴۴ نسخه خطی مربوط به اشعار جمال، ۲۷ نسخه با توجه به در دسترس بودن، حجم اشعار و ارزش مطالعه از کتابخانه‌های مختلف تهیه و بر اساس محل ثبت با روش مجموعه‌سازی به صورت اختصاری نامگذاری شده است. مشخصات نسخه‌ها به شرح جدول (۲) است:

جدول ۲. نسخه‌های تهیه شده

ردیف	نام و شماره نسخه	نام اختصاری نسخه	نام مجموعه
1	ملی ۱۰۹۲۱ کتابت: ۱۰۲۴	A	مجموعه ملی
2	ملی ۱۰۱۸۹ ثبت ۱۸۹ کتابت: ۱۰۴۵	A1	
3	ملی ۷۶۱۸ کتابت: احتمالاً قرن ۱۲ حسن عاطفی	A2	
4	ملی ۱۶۷۷۸ کتابت: ۱۲۶۵	A3	
5	ملی ۹۸۴۴ کتابت: ۱۳۴۴	A4	
6	ملی ۱۱۴۷۴ ثبت با شماره ۴۹۲	A5	
7	ملی ۱۳۴۱۱	A6	
8	مجلس ۱۶/۱ ط کتابت: ۱۰۱۷	B	مجموعه مجلس
9	مجلس ۲۳۹۱ کتابت: ۱۰۳۳	B1	
10	مجلس ۹۶۲ کتابت: ۱۳۳۵	B2	
11	مجلس ۲۱۹۳	B3	

ردیف	نام و شماره نسخه	نام اختصاری نسخه	نام مجموعه
12	ملک ۵۴۴۷ کتابت قرن ۱۱	C	مجموعه ملک
13	ملک ۵۱۱۴ کتابت: ۱۲۵۰	C1	
14	ملک ۵۳۶۸ کتابت: ۱۲۹۳	C2	
15	ملک ۵۳۰۷	C3	
16	دانشگاه ۱۰۸ کتابت: ۷۳۰	D	مجموعه دانشگاه تهران
17	دانشگاه K۱۳۴	D1	
18	دانشگاه ۱۰۲۵۲ کتابت: ۱۲۷۹	D2	
19	دانشگاه ۶۱۳۶ کتابت: ۱۳۱۱ و ۱۳۳۷ قمری	D3	
۲۰	دانشگاه 156K کتابت ۱۰۰۷	D4	
21	دانشگاه ۹۸۲۴	D5	
22	آستان قدس ۱۰۳۱۲ کتابت: اواخر قرن ۱۰	E	مجموعه آستان قدس
23	آستان قدس ۶۰۸۷ کتابت: قرن ۱۱	E1	
24	آستان قدس ۲۴۲۶۹ کتابت: ۱۲۱۴ ق	E2	
25	رشت ۴۸۳ کتابت: قرن ۱۰	F	رشت
26	کالج Wadham (مجموعه میناسیان) کتابت ۱۱۰۸	G	کالج وادهام
27	کتابخانه حکیم اوغلی جامعی کتابت ۱۰۰۳	H	حکیم اوغلی

تا کنون سعی شده است تمام نسخه‌هایی که از نظر تعداد شعر و بیت ارزشمند است بدون در نظر گرفتن تاریخ کتابت آن تهیه شود. در این میان البته برخی از نسخه‌ها یافت نشد و مشخص نیست با نشانی کتابشناسی که درباره آنها در فهرستگان خطی ثبت شده، چه سرنوشتی پیدا کرده‌اند. از جمله نسخه‌هایی که سرنوشت آنها مشخص نیست عبارتند از:

۱. اصفهان، جابری انصاری ش: ۱۷/۱؛

۲. تهران، اصغر مهدوی ش: ۱۱۳/۳؛

۳. اراک، بیات: ۶/۱.

برخی از نسخه‌ها نیز از نظر تعداد بیت و سال کتابت ارزش نداشته، بنابراین تهیه نشده است. مانند:

۱. مجلس، ۲۳۲۶ دارای ۱۵۳۲ بیت؛

۲. مجلس ۵۹۷۶ دارای ۱۸۲۹ بیت؛

۳. رضوی ۶۴۱، دارای ۷۵ بیت.

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۸۵

۱.۵ تصحیح ادیب نیشابوری

دیوانی که محمدتقی ادیب نیشابوری تصحیح و منتشر کرده است بدون ذکر تعداد نسخه‌های استفاده شده و ارائه نکردن نسخه بدل در تصحیح اشعار و بدون فهرست و نمایه در ۲۶۳ صفحه شعر، ۵ صفحه مقدمه و ۲ صفحه سرآغاز منتشر شده است. ادیب در مقدمه اشاره کرده نسخه‌ای که وی از آن برای تصحیح استفاده کرده نسخه‌ای به خط میرزای سرخوش است.

کتاب دیوان گفته پرداز نامی سخن سنج گرامی محمد بن عبدالرزاق اصفهانی را که به خامه شریف و خط نفیس شاعر ارجمند و سخنور پایه بلند مرحوم میرزای سرخوش نوشته شده و مانند مروارید ذی قیمتی است که پس از سال‌ها نهفته شدن و گم نام بودن، به این منظور به دست آوردم. (عبدالرزاق اصفهانی، [بی‌تا]: ب)

نسخه‌ای که ادیب از آن نام برده نسخه خطی شماره ۱۶۷۷۸ ثبت در کتابخانه ملی ایران، شکسته نستعلیق خوش به خط محمدصادق سرخوش هروی با تاریخ ۱۲۶۵ ق. که در هیچ یک از فهرست‌های منزوی، دنا و فنخا معرفی نشده و در پایگاه کتابخانه ملی معرفی شده و قابل مشاهده است. نسخه دارای ۱۹۷ برگ ۱۴ سطری شامل قصاید، غزل‌ها، ترکیب بندها، قطعات و رباعیات است و در حاشیه برخی صفحات اشعاری ضبط شده است. همچنین نسخه مرمت شده و برای اشعار، عنوانی ثبت نشده است. فهرست‌نویس اذعان کرده در حاشیه صفحه ۱۳۷ حاشیه‌ای به تاریخ ۱۴ فروردین ۱۳۳۱ نوشته شده است، اما پس از بررسی نسخه، چنین موردی در هیچ یک از صفحه‌ها مشاهده نشد.

آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم
آغاز:

آن جرم پاک چیست چو ارواح انبیا چون روح با لطافت و چون عقل با صفا

(عبدالرزاق اصفهانی، نسخه خطی شماره ۱۶۷۷۸، صفحه ۵)

انجام:

لاجرم خانه‌ای است آماده بر هم آمیخته نر و ماده

(همان، صفحه ۳۹۶)

انجامه: تمام شد دیوان [...] به تاریخ یوم شنبه بیست و یکم شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۶۵ در ارض اقدس راقمه اقل الشعرا محمد صادق سرخوش امید که قاریان او را به دعای خیر یاد نمایند. (همان)

میزان پراکندگی هر یک از قالب‌های شعری در این نسخه بر اساس فهرست‌نویسی که از نسخه انجام داده‌ایم مطابق جدول (۳) است. البته نوع تقسیم‌بندی قالب‌ها طبق تصحیح تازه‌ای است که در رساله دکتری ارائه کرده‌ایم و در دیوان مصحح ادیب که از روی نسخه‌ای با خط سرخوش هروی چاپ شده، اشعار به صورت جدول زیر تقسیم‌بندی نشده است. هم‌چنین آقای دکتر قانونی (۱۳۸۲) و (۱۳۸۴) محتوای نسخه ادیب را طبق جدول زیر تقسیم‌بندی نکرده است:

جدول ۳. محتوای نسخه به خط سرخوش هروی

ردیف	قالب	تعداد
۱	قصیده	۵۶
۲	ترکیب بند	۸
۳	ترجیع بند	-
۴	غزل	۳
۵	قطعه	۸۷
۶	رباعی	۹۶
۷	ملحقات	۲
	قطعه	
۸	مجموع	۲۵۲

سپس ادیب توضیح داده است که این نسخه را با نسخه‌های دیگر که مشخص نیست کدام نسخ است مقابله و تصحیح کرده است. «چون این کتاب تا کنون به طبع نرسیده و از نسخ معتبره بود اقدام به چاپ آن را مقید دانستم و در به دست آوردن آن و نسخ دیگر برای مقابله و تطبیق با مشکلات فوق‌العاده از هیچ‌گونه زحمتی خودداری نکرده و پس از تکمیل و تصحیح بدین قطع مطلوب چاپ [شد]». (عبدالرزاق اصفهانی، [بی‌تا]: ج)

اما هیچ‌کدام از نسخه‌ها معرفی نشده و نسخه بدل نیز برای اشعار ضبط نشده و روش تصحیح را بیان نکرده است.

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۸۷

از مشکلات این چاپ علاوه بر مواردی که پیشتر گفته شد می‌توان به این موضوع اشاره کرد که تقسیم بندی و شناخت مناسبی از اشعار ارائه نکرده است. مثلاً قصیده با مطلع زیر را دوبار یک بار در صفحه ۱۸۴ و بار دیگر در صفحه ۲۳۳ آورده است:

ای نقش عالم تن جان اندرین جهان^۲ نی نی که نیست هیچ پذیرای نقش جان

(عبدالرزاق اصفهانی، [بی تا]: ۱۸۴)

ای نقشبند عالم جان اندرین جهان نی نی که نیست هیچ پذیرای نقش جان

(عبدالرزاق اصفهانی، [بی تا]: ۲۳۳)

این قصیده را وحید از یکی از اکابر و بزرگان روزگار دانسته که جمال آن را پاسخ گفته، ولی ادیب آن را متعلق به جمال‌الدین می‌داند. (نک: عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: ز، ۲۹۵) قصیده مذکور با مطلع زیر در دیوان جمال‌الدین مصحح وحید با این عنوان آمده است:

قصیده

این قطعه متوسط را یکی از بزرگان عصر از طبع خود به استاد جمال‌الدین نوشته و او را نزد خود خوانده

ای نقشبند عالم جان اندرین جهان نی نی که نیست هیچ پذیرای نقش جان

(عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: ۲۹۵)

پس از پایان قصیده و در ادامه وحید دستگردی نوشته است:

استاد جمال‌الدین در جواب نگاشته

ای کلک نقشبند تو آرایش جهان وی لفظ دلگشای تو آسایش روان

(همان)

علاوه بر موارد ذکر شده، آقای قانونی این دلایل را برای کاستی‌های تصحیح ادیب نیشابوری آورده است:

الف- مقدمه این چاپ مختصر و کوتاه است؛ ب- هیچ فهرستی در آن مشاهده نمی‌شود؛ ج- تشخیص حد و مرز قصاید، قطعات و ... دشوار است؛ د- در این چاپ هیچ اشاره‌ای به نسخه یا نسخه‌ها و زمان کتابت آنها نشده است و در صورت دوم،

اختلاف نسخه‌ها قید نشده است؛ هـ - این چاپ دارای ضبط‌های نادرست و غلط است و به خاطر شمارگان محدود آن نایاب است. (قانونی، ۱۳۸۴: ۲۴۱-۲۴۰).

۲.۵ تصحیح وحید دستگردی

دیوان جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی به کوشش حسن وحید دستگردی که در صفحه نخست آن این عنوان «دیوان کامل استاد جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی» درج شده است. اشعار دیوان در ۵۰۳ صفحه، به همراه ۱۹ صفحه مقدمه منتشر شده است. این تصحیح دشواری‌هایی داشته که وحید درباره آن نوشته است:

دیوان استاد جمال‌الدین دستخوش سقط و تحریف و تقلیل فراوان شده و بدین سبب از بیست هزار بیت شعر وی به قول بعضی از تذکره نویسان با تمام کوشش‌های چندین ساله ما بیش از ده هزار بیت جمع آوری نشد. بسیاری از قصاید را محسوس می‌بینیم که ابیات بسیار از آن افتاده و رشته مطالب از هم گسیخته است. مثلاً در یک نسخه کهن سال هر غزلی نصف یا ثلث شده و از هر قصیده ربع یا خمس آن نگاشته شده است و عجب این است که انتخاب‌کننده نادان ابیات بسیار بلند را نپسندیده و حذف کرده و ابیات دیگر را برگزیده است و اکنون هیچ دیوان خطی قدیم بالاتر از چهار یا پنج هزار بیت دیده نمی‌شود یا ما ندیده‌ایم. (عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: یط)

مرحوم وحید، برای این تصحیح از ده نسخه بهره برده است. اما نسخه‌ها به جای آنکه به صورت علمی معرفی شود بر اساس نام دارنده یا جای نگهداری نسخه، شناسانده شده و اطلاعات کتابشناسی دیگری درباره نسخه ارائه نکرده است (نک: قانونی، ۱۳۸۲: هشت). به این ترتیب وحید دستگردی درباره نسخه‌هایی که استفاده کرده در مقدمه دیوان نوشته است:

تنها دیوانی که ما به دستیاری و زحمات یگانه شاعر استاد آقای عبرت مصاحبی نائینی جمع آوری کرده‌ایم در حدود ده هزار بیت است و پس از دو سه سال تصحیح و مقابله با ده نسخه کهن و تازه اینک به چاپ رسیده است. از این ده نسخه که مورد استفاده واقع شده‌اند چهار نسخه کهن سال مخصوص کتابخانه ارمغان است. نسخه پنجم در اواخر از طرف فاضل مقدم جناب آقای ذکاءالملک به ما رسید که هر چند مختصر و تازه بود ولی چند قطعه در آن یافته و بر دیوان افزودیم. نسخه ششم از کتابخانه دانشمند فاضل آقای صادق انصاری است. نسخه هفتم از کتابخانه دانشمند محترم آقای حاج حسین آقای نخجوانی است که به محض درخواست از تبریز به ما رسیده و از آن بسی

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۸۹

استفاده کرده‌ایم. نسخه هشتم از فاضل استاد آقای سعید نفیسی. نسخه نهم از دانشمند محترم آقای قویم الدوله. نسخه دهم از کتابخانه فاضل ادیب آقای جابری انصاری است که زحمت مقابله را هم با یکی از نسخ ما خودش در اصفهان متحمل و نتیجه را برای ما فرستاده است. (عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: یط-ک)

بدون شک، وحید دستگردی بیش از ۸۰ سال پیش بر اساس امکانات آن روز و محتوایی که در اختیار داشته برای آنکه تصحیحی مطلوب ارائه کند زحمت بسیار کشیده است؛ با وجود این، دیوانی که ایشان از جمال‌الدین منتشر کرده‌اند ایرادهایی دارد که ضرورت تصحیح مجدد را مشخص می‌کند. علاوه بر مقوله نسخه شناسی که در دیوان انجام نشده است، ارائه نسخه بدل‌ها نیز علمی نیست (نک: قانونی، ۱۳۸۲: نه)؛ زیرا مصحح صرفاً با درج واژه نسخه (مشخص نیست کدام نسخه و با چه میزان تکرار در نسخ) نسخه بدل را ارائه کرده است. هم‌چنین ارائه نسخه بدل همیشگی نیست و مصحح از بازگویی برخی نسخه بدل‌ها صرف نظر کرده است. حتی با بررسی بیست و هفت نسخه خطی به نظر می‌رسد در پاره‌ای از بیت‌ها مرحوم وحید به نسخه پایبند نبوده و واژه یا عبارتی را با نظر شخصی به متن اضافه کرده است. مثلاً در بیت زیر وحید به جای «در آرزوی» گزینه «ور آرزوی» را آورده است. (عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: ۴۸۷)

در آرزوی تو چشم تو چون دل ماست چون رد کنم آرزوی بیماری را

(عبدالرزاق اصفهانی، نسخه خطی شماره ۱۶/۱ ط، صفحه ۱۷۱)

یا در بیت زیر بدون آنکه برای واژه «داند» نسخه بدلی ضبط کند «خواهد» آورده است. در حالی که هیچ نسخه‌ای «خواهد» ضبط نکرده است. (عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: ۴۸۹)

من بنده آنم که چنین داند کرد من چاکر آنم که چنین داند گفت

(عبدالرزاق اصفهانی، نسخه خطی شماره ۱۶/۱ ط، صفحه ۱۶۹)

وحید دستگردی در پایان کتاب با ذکر این نکته که «این ابیات پس از انجام به دست آمد» دو قطعه و بخشی از قصیده‌ای را بدون آنکه اشاره‌ای به نسخه‌های آن شود آورده است. (نک: عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: ۵۰۳) هم‌چنین شعری را با مطلع «خشم آمد که من تو را گفتم / که تو را عاشقم خطا گفتم» به صوت کامل یک بار در بخش غزلیات و بار دیگر در قسمت قطعات آورده است (همان، ۱۳۶۲: ۴۱۷ و ۴۷۰).

۲۹۰ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

علاوه بر این، در دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق چهار مطلع در فهرست اشعار درج شده که دو مورد آنها در هیچ یک از نسخه‌های خطی نبود:

مطلع:

زهی وفای تو مانند نقش بر ناخن فکنده دست جفای تو بر جگر ناخن

(همان، ۳۱۰)

مطلع:

دارم ز عشق روی تو پیوسته تر مژه وز خون دل ز فرقت تو بارور مژه

(همان، ۳۲۴)

این دو قصیده در تذکره عرفات العاشقین و عرصات العارفین به خواجه جمال‌الدین منشی نسبت داده شده است (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۹۶۷ و ۹۶۸) و نویسنده تذکره جز این دو شعر، اشعار دیگری از او مشاهده نکرده است. آقای دکتر قانونی نیز این دو قصیده را از چاپ وحید نقل کرده و مشخص نموده است که در هیچ نسخه خطی، این دو قصیده ضبط نشده است اما در تصحیح خود آن را حذف نکرده است. در حالی که این دو قصیده را به دلیل آن که هیچ نسخه خطی از آن یاد نکرده و صرفاً در تذکره عرفات العاشقین آن هم به نام خواجه جمال‌الدین منشی (زیسته در قرن هفتم) آمده از تصحیح خود حذف کردیم.

دو مطلع دیگر شامل:

۱. ای بر میان چرخ کمر از وفای تو وی بر زبان خلق دعا و ثنای تو

(عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: ۴۲۴)

۲. چون ز مدح تو براندیشیدم بعضی از پوست به بیرون آمد

(همان، ۱۳۶۲: ۴۰۹)

بخشی از ترجیع بند (همان، ۳۴۶) و قطعه (همان، ۳۹۹) است که وحید دستگردی آنها را به صورت مجزا تلقی کرده است. آقای دکتر قانونی نیز مطلع شماره (۱) را همانند مرحوم وحید دستگردی مستقل دانسته در حالی که جزئی از ترجیع بند است (نک: قانونی، ۱۳۸۲: ۲۶۵).

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۹۱

قصیده با مطلع «خوش گوش کرد چرخ و ممالک به این خطاب/ کامد نهنگ رزم چو دریا به اضطراب» (عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: ۴۰) در دیوان اثیرالدین اخسیکتی «خوش کرد چرخ گوش ممالک بدین خطاب/ آمد نهنگ رزم چو دریا در اضطراب» (اخسیکتی، ۱۳۳۷: ۱۶ و همان، ۱۳۹۸: ۲۳) آمده و با توجه به تصحیح تازه‌ای که از دیوان اثیرالدین براساس نسخه‌های متقدم منتشر شده این قصیده متعلق به جمال نیست. علاوه بر این، تعداد بیت‌های قصیده در دیوان اثیرالدین ۳۵ بیت (همان: ۱۳۳۷: ۱۶) و ۶۰ بیت (همان، ۱۳۹۸: ۲۳) و در دیوان جمال به تصحیح وحید ۳۸ بیت است. همچنین قصیده مذکور صرفاً در سه نسخه از نسخه‌های خطی جمال ضبط شده و این نسخه‌ها همگی برای دوره قاجار است (نسخه: A4 برگ ۲۴، B2 برگ ۳۹، D3 برگ ۱۳).

مسئله مربوط به یکی از ترکیب بندها را در صفحات قبل توضیح داده‌ایم و از تکرار آن پرهیز می‌کنیم.

در بخش قطعات نیز دیوانی که وحید دستگردی منتشر کرده نقص‌هایی دارد. از جمله این نقص‌ها تکرار قطعه است. مانند قطعه:

چند گویی مرا که مذموم است هر که او ذم زاد بوم کند
آنکه از اصفهان بود محروم چون تواند که ذم روم کند

(عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: ۳۹۶ و ۴۰۹)

این قطعه دوبار در دیوان بر اساس صفحاتی که یاد شد آمده است. با این تفاوت که مرحوم وحید برای صفحه ۴۰۹ نسخه بدل درج کرده، اما برای صفحه ۳۹۶ هیچ نسخه بدلی نیاورده است!

از دیگر مواردی که سبب می‌شود چاپ دیوان به تصحیح مرحوم وحید را «کامل» ندانیم رباعیاتی است که در دیوان نیامده است. این رباعیات در نزهه المجالس (تألیف میانه سده هفتم) با نام‌های جمال عبدالرزاق اصفهانی، جمال اصفهانی و جمال نقاش آمده است و در نسخه مصحح وحید نیست. آقای دکتر قانونی، ۴۶ رباعی از نزهه المجالس را در تصحیح خود آورده است (قانونی، ۱۳۸۲: ۵۴۷-۵۴۱) که البته ۲ رباعی از این رباعیات بر اساس توضیح آقای دکتر ریاحی متعلق به خاقانی و کمال‌الدین اسماعیل است (نک: ریاحی، ۱۳۷۵: ۱۶۷ و ۵۶۹).

هم‌چنین برخی رباعیات که در دیوان منتشر شده به نام جمال آمده از او نیست و بعضاً در دیوان کمال‌الدین اسماعیل مشاهده شد. مثلاً رباعی:

زینگونه که شد خوار و فرومایه هنر از جهل پس افتاد به صد پایه هنر
یارب تو به فریاد رس آن مسکین را کش خانه سپاهان بود و مایه هنر

(عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۶۲: ۴۹۵)

در دیوان کمال‌الدین اسماعیل تصحیح بحرالعلومی (۱۳۴۸: ۹۲۴) و تصحیح طباطبایی (۱۳۹۶، ج ۱: ۸۴۵) آورده شده است. همین رباعی صرفاً در پنج نسخه متأخر جمال آمده و در نسخه‌های قدیمی جمال نیست. (نک نسخه: A4 عکس ۳۶۱، B2 برگ ۲۶۰، B3 برگ ۲۲۴، G برگ ۱۷۰، D3 برگ ۱۴۰)

همچنین چاپ ۱۳۶۲ دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق بدون آنکه اشاره‌ای به ویرایش یا تحولات متن شده باشد با چاپ ۱۳۲۰ تفاوت دارد. برای نمونه می‌توان به این بیت اشاره کرد:

آورد زمرد سوی لعل تو برات تا یابد از افعی دو زلف تو نجات

(عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۲۰: ۴۸۹)

لعل تو از آن زمرد آورد نبات تا یابد از افعی دو زلف تو نجات

(همان، ۱۳۶۲: ۴۸۹)

و رباعی را بدون آنکه ردیف داشته باشد برای آن ردیف در نظر گرفته و هیچ نسخه بدلی برای واژه‌های رباعی نیاورده است:

خط تو گرش کسی به خط می‌خواند او خود نه خط است او غلط می‌خواند
در آینه روی تو زلفت پیداست و آن عکس دو زلفت و به خط می‌خواند

(همان)

رباعی پیشین، در ۱۰ نسخه خطی به صورتی که در دیوان آمده ضبط نشده است بلکه با درج نسخه بدل‌ها و مقایسه آنها مشخص شد که رباعی مردف نیست و به صورت زیر است:

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۹۳

خط تو گرش کسی به خط می خواند^۳ آن خود نه خط است او غلط می داند^۴
در آینه روی تو زلفت پیدا است و آن عکس دو زلف است به خط می ماند^۵

(همان، نسخه خطی شماره ۱۶/۱ ط، صفحه ۱۷۲)

تعداد بیت‌های دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق مصحح وحید ۸۱۰۰ بیت است. میزان پراکندگی هر یک از قالب‌های شعری در این چاپ با توجه به فهرست‌نویسی مجدد ما از اشعار بر اساس نسخه‌هایی که صفحه‌های قبل به آن اشاره کردیم طبق جدول (۴) است:

جدول ۴. محتوای نسخه ۷

ردیف	قالب / شاعر	تعداد
۱	قصیده	۱۲۵
۲	ترکیب بند	۱۵
۳	ترجیع بند	۱
۴	غزل	۱۷۵
۵	قطعه	۱۴۶
۶	رباعی	۱۲۱
۷	ملحقات	۱
	قطعه	
۸	کمال‌الدین اسماعیل	۲
۹	انوری	۱
۱۰	اثیرالدین اخسیکتی	۱
۱۱	مجموع	۵۸۸

۳.۵ تصحیح آقای دکتر قانونی

علاوه بر این دو تصحیح که منتشر شده، آقای دکتر حمیدرضا قانونی (۱۳۸۲) اقدام به تصحیح دیوان اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی در قالب رساله دکتری در دانشگاه اصفهان کرده است. این رساله با شماره رکورد ۳۱۹۷ در کتابخانه دانشگاه اصفهان ثبت است. اما این تصحیح بنا به اقرار آقای دکتر قانونی، ضعف‌هایی دارد:

در اثنای کار معلوم شد که نمی‌توانم دیوانی بسیار درست‌تر از دیوان چاپ وحید حاصل کنم چون با مشکلات فراوانی روبرو شدم: یکی آنکه هیچ نسخه‌ای متعلق به عصر

شاعر یا دست کم سه چهار قرن پس از روزگار او در فهرست‌ها نیافتیم. دیگر آنکه نتوانستیم دریابیم که مرحوم وحید در تصحیح از چه نسخه‌هایی استفاده کرده است، آن نسخه‌ها در چه تاریخی کتابت شده و اکنون کجاست؛ چه به ندرت به نسخه بدلی در حواشی دیوان مصحح او بر می‌خوریم. بدین جهات ناگزیر تصحیح به شیوه التقاطی ادامه یافت. (قانونی، ۱۳۸۲: دو)

با این توضیحات، قانونی (۱۳۸۲) از میان بیست نسخه که در فهرست نسخه‌های خطی از جمال‌الدین یافته است اقدام به تهیه هشت نسخه می‌کند و البته دیوان مصحح وحید دستگردی را نیز برای مقابله در نظر می‌گیرد. به گفته وی یکی دو نسخه از نسخه‌هایی که تهیه کرده از قضا با چاپ وحید همخوانی دارد و به نظر می‌رسد در اختیار وحید نیز بوده است. اما نکته مهم این است که در این رساله، آقای قانونی نوشته است اشعاری در قالب‌های گوناگون یافته که تازه است و در دیوان مصحح وحید نیامده است. (همان، ده) برخی از این اشعار که مطلع آنها را آورده‌ایم عبارتند از:

(الف)

جهان جود که جود تو بر جهان عام است غبار خاک درت کحل چشم اجرام است

(همان، ۲۹۳)

(ب)

ز بس که لشکر غم گرد دل برآمد تنگ در او مسافر جان را نماند جای درنگ

(همان، ۱۶۸)

(پ)

کسی باید که این قصه بدان درگاه بردارد که تارای شهنشاهی ز حال ما خبر دارد

(همان، ۳۰۲)

(ت)

هزار شکر و سپاس است بخت را بر من که کرد چشم مرا نوبت دگر روشن

(همان، ۳۱۴)

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۹۵

اما این مطلب درست نیست، زیرا پس از بررسی مشخص شد که این ابیات متعلق به شاعران دیگر از جمله رضی‌الدین نیشابوری و نجیب‌الدین جرفادقانی است و صرفاً در یک نسخه از دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق ضبط شده که تاریخ کتابت و نام کاتب ندارد و به عنوان نسخه اساس آقای دکتر قانونی بوده است. این نسخه با شماره ۱۱۴۷۴ در کتابخانه ملی ثبت است. آقای قانونی نام آن را A گذاشته و ما در رساله خود با نام A5 معرفی کرده‌ایم. اما مطلع‌هایی که با حروف الفبا در بالا آورده‌ایم و دکتر قانونی گفته از آن جمال‌الدین عبدالرزاق است و وی در رساله‌اش به عنوان اشعار نویافته از جمال آورده متعلق به این شاعران است:

(الف): نجیب‌الدین جرفادقانی (جرفادقانی، ۱۳۷۱: ۱۳)

(ب): نجیب‌الدین جرفادقانی (همان، ۶۹)

(پ): رضی‌الدین نیشابوری (رضی‌الدین نیشابوری، ۱۳۸۱: ۵۴)

(ت): رضی‌الدین نیشابوری (همان، ۹۳)

البته آقای قانونی در بخش روش تصحیح به این مطلب اشاره کرده که برخی از اشعار صرفاً در تک نسخه آمده و پس از بررسی مشخص شد از نجیب‌الدین جرفادقانی است و به دلیل تردید، آنها را در پایان قصاید به عنوان «ملحقات قصاید» آورده است. (قانونی، ۱۳۸۲: بیست و چهار) اما اشاره‌ای به رضی‌الدین نیشابوری نکرده است و چون صرفاً اشعار در نسخه اساس آقای دکتر قانونی ضبط شده در رساله ایشان آورده شده است. درباره نسخه اساس رساله آقای دکتر قانونی در سطرهای بعد توضیح خواهیم داد.

مجموع نسخه‌هایی که آقای قانونی برای تصحیح دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق از آن استفاده کرده این نسخ است:

جدول ۵. نسخه‌های خطی رساله آقای دکتر قانونی

ردیف	محل نگهداری نسخه	شماره نسخه	نام در رساله آقای قانونی	نام در تصحیح ما
۱	کتابخانه ملی	۱۱۴۷۴	A	A5
۲	کتابخانه ملی	۹۲۱	B	A
۳	کتابخانه ملی	۱۰۱۸۹	C	A1

B1	D	۲۳۹۱	کتابخانه مجلس	۴
B2	E	۹۶۲	کتابخانه مجلس	۵
D3	F	۶۱۳۶	دانشگاه تهران	۶
C	G	۵۴۴۷	کتابخانه ملک	۷
D	H	۲۰۵۱/۱۲	ایاصوفیا (میکروفیلم دانشگاه تهران) [نادرست است در متن مقاله علت آن را توضیح داده‌ایم]	* ۸

نسخه اساس آقای قانونی برای تصحیح، نسخه کتابخانه ملی با شماره ۱۱۴۷۴ است که با شماره ۱۴۷۴ در فهرست‌های فنخا (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱۵: ۱۲۴) و دنا (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۱۰۲) معرفی شده است. نسخه مذکور علی‌رغم نقص‌ها و «افتادگی‌ها در آغاز، میانه و انتها» و غلط‌های املائی به عنوان نسخه اساس آقای قانونی در تصحیح دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی قرار گرفته است (قانونی، ۱۳۸۲: شانزده). نسخه داری ۱۹۰ برگ در ۲۶ سطر کامل است که ابتدا با یک ترکیب بند که ابتدای آن افتاده است آغاز شده و سپس قصاید، ترکیب بندها، قطعات، غزلیات و رباعیات آمده است. کاتب، بین هر یک از شعرها اندکی فاصله گذاشته و به این ترتیب آغاز و پایان شعر را مشخص کرده، اما از عکس ۱۰۷ به بعد اشعار دارای عنوان است و در بخش غزلیات و رباعیات از عبارت «وله ایضاً» استفاده کرده است.

آغاز:

بی‌خردیست ناامیدی در عهد چو تو بزرگواری

(عبدالرزاق اصفهانی، نسخه خطی شماره ۱۱۴۷۴، ۴)

انجام:

در پرده دری به اشک من می‌مانی در نیکویی به خویشتن می‌مانی

(همان، ۲۸۵)

انتخاب نسخه اساس توسط آقای دکتر قانونی، نقص‌هایی دارد. آقای قانونی در مقدمه رساله خود، نسخه شماره ۱۴۷۴ نمره ۴۹۲ کتابخانه ملی را به عنوان نسخه اساس معرفی کرده و از آن با عنوان نسخه A یاد کرده است. ایشان همچنین در مقدمه، اذعان کرده که این نسخه غلط‌های املائی دارد و چند شعر از نجیب‌الدین جرفادقانی در آن ضبط شده است. ضمن آنکه

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۹۷

این نسخه تاریخ کتابت ندارد و صرفاً بر اساس نوع خط و شیوه کتابت «به اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم می‌ماند» (قانونی، ۱۳۸۲: شانزده). همچنین ایشان به این نکته تصریح داشته که انتخاب این نسخه نه از آن جهت که درست‌ترین بوده بلکه از آن جهت بوده است که نسخه‌ای قدیمی و کامل است (نک: همان).

با بررسی محتوای نسخه اساس آقای قانونی، مشخص شد که این نسخه علاوه بر غلط‌های املائی، در بسیاری از اشعار که حتی مرحوم وحیددستگردی آن را در نسخه مصحح خود آورده، سقیم است و افتادگی‌های بسیاری دارد؛ یعنی نسخه اساس آقای قانونی، اشعار را ناقص ضبط کرده است. برای مثال می‌توان به این مطلع‌ها در غزلیات اشاره کرد که اختلاف چاپ وحید با نسخه اساس آقای قانونی در آن مشخص است.

شماره	مطلع	تعداد بیت	
		در تصحیح وحید	در نسخه اساس آقای قانونی
۱	رخ خوب تو چشم عقل در دوخت مرا از جمله خوبان دیده بردوخت	۴	۳
۲	جانا غم فراق تو ما را چنان بسوخت کز شرم آن مرا قلم اندر بنان بسوخت	۷	۵
۳	غمش در دل تنگ ما می‌نشیند ندانم بر آتش چرا می‌نشیند	۵	۳
۴	دور گشت از من آن که جانم بود زنده بی‌جان همی ندانم بود	۷	۵
۵	گفتم از دست عشق جان بردم خود کنون پای در میان بردم	۶	این غزل را ندارد
۶	بی‌تو چونان ز غم هجر تو من بگدازم که به گوشم نرسد صعب‌ترین آوازم	۹	این غزل را ندارد
۷	یا ز چشمت جفا بیاموزم یا لب‌ت را وفا بیاموزم	۹	۵
۸	دست در دامن فلان زده‌ایم پشت پای همه جهان زده‌ایم	۷	۵
۹	وای من از دست دل کو نیست در فرمان من عاقبت هم در سر دل رفت خواهد جان من	۶	۵
۱۰	رخ برون از پس نقاب مده بیش از این شرم آفتاب مده	۷	۵

آقای قانونی برای رفع این مشکل از نسخه‌های دیگر و تصحیح مرحوم وحید استفاده کرده و با این راهکار بخش عمده‌ای از ضعف نسخه اساس را رفع کرده است. البته استفاده از تصحیح مرحوم وحید دستگرددی و مقابله نسخه‌های خطی با آن تصحیح نقص نیست، زیرا وحید دستگرددی به عنوان یکی از استادان قدیم همواره مورد احترام پژوهشگران است و ما نیز نسخه‌های خطی اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق را با تصحیح وحید مطابقت داده‌ایم.

علاوه بر مطالبی که گفته شد، باید اضافه کرد مقدمه‌ای که قانونی بر اشعار جمال‌الدین در رساله نوشته ۲۲ صفحه است و درباره زندگی و اوضاع اجتماعی روزگار شاعر مطلبی نیاورده و اعتقاد دارد درباره جمال‌الدین عبدالرزاق آنچه وحید نوشته کافی است و مطلبی افزون بر مقدمه وحید نیست. (قانونی، ۱۳۸۲: سه) با بررسی مقدمه‌ای که وحید دستگرددی بر دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق نوشته مشخص می‌شود که این مقدمه اگر چه نکته‌های مفیدی درباره زندگی جمال‌الدین عبدالرزاق دارد، اما مستندات علمی دقیق آن جز در پاره‌ای موارد که به راحه الصدور و تذکره هفت اقلیم اشاره کرده، گفته نشده و لازم است تا بر اساس تذکره‌هایی که در ادوار مختلف نوشته شده است زندگی جمال‌الدین عبدالرزاق بررسی شود. محتوای نسخه اساس آقای قانونی را استخراج کرده‌ایم که اشعار آن طبق جدول (۶) است.

جدول ۶. محتوای نسخه اساس آقای دکتر قانونی

ردیف	قالب/ شاعر	تعداد
۱	قصیده	۹۷
۲	ترکیب بند	۱۱
۳	ترجیع بند	۱
۴	غزل	۱۵۱
۵	قطعه	۱۱۴
۶	رباعی	۷۹
۷	ملحقات	۲
	غزل	۳
	قصیده	۱
۸	کمال‌الدین اسماعیل	۱
۹	رضی‌الدین نیشابوری	۶
۱۰	نجیب‌الدین جرفادقانی	۱۶
۱۱	مجموع	۴۸۲

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۲۹۹

البته در تصحیح نهایی که آقای دکتر قانونی ارائه کرده است دسته‌بندی که ما از نسخه اساس آقای قانونی ارائه کرده‌ایم تغییر کرده است، زیرا مثلاً قصیده‌ای که ما در بخش ملحقات قصاید نسخه اساس آورده‌ایم آقای دکتر قانونی با آنکه در نسخه اساس بوده و در دیوان شاعر دیگری یافت نشد حذف کرده و نیاورده است.

مطلع قصیده حذف شده در تصحیح آقای قانونی:

بازم اقبال بدان حضرت اعلا آورد باز بختم سوی آن سدره والا آورد

(عبدالرزاق اصفهانی، نسخه خطی ۱۱۴۷۴، ۶۹)

نیاوردن این قصیده خلاف شیوه آقای قانونی در آوردن اشعار است، زیرا ایشان در پاورقی برخی اشعار نوشته است با آنکه این شعر از نجیب الدین جرفادقانی است چون در نسخه اساس بود به دلیل رعایت ترتیب نسخه آن را آورده‌ایم (نک: قانونی، ۱۳۸۲: ۲۹۱). این شیوه، مخالف روش تصحیح انتقادی است، زیرا مصحح موظف است متنی را ارائه کند که از اشعار دیگر شاعران عاری باشد.

البته این نکته نیز قابل تأمل است که آقای دکتر قانونی برای اشعاری که در نسخه اساس چند بار تکرار شده است اقدامی نکرده و آن شعر را هر چندبار که در نسخه خطی آمده است در تصحیح خود درج کرده است. به عنوان نمونه می‌توان به این موارد اشاره کرد:
به عنوان مطلع قطعه:

دیده چو تو را دید در و لعل برافشانند معذور همی دارش بیچاره همان داشت[...]

(همان، ۳۸۰)

به عنوان بدنه غزل:

[...]دیده چو اثر دید بر او لعل برافشانند معذور همی دارش بیچاره همان داشت

(همان، ۴۳۷)

یا:

به عنوان مطلع قطعه:

دریغا آن همه لطف و شمایل که سروی چون قدش در بوستان نیست[...]

(همان، ۳۸۰)

به عنوان بدنه قصیده:

[...]دریغا لطف و آن شکل و شمایل که سروی چون قدش در بوستان نیست

(همان، ۳۶)

برای مورد گفته شده شاهد مثال‌های بیشتری وجود دارد که برای پرهیز از طولانی شدن مقاله از درج آن اجتناب می‌کنیم.

نکته قابل تأمل درباره تصحیح آقای دکتر قانونی، توجه به ویژگی‌هایی است که ایشان برای نسخهٔ خطی ردیف شماره ۸* در جدول شماره (۵) برشمرده است. دربارهٔ این نسخه در رسالهٔ آقای قانونی آمده است:

نسخه H شامل ابیاتی مختصر از مجموعه‌ای برگزیده از شاعران مختلف است که ۲۶ برگ ۴۲ سطری (محشی) حاوی قصاید، قطعات، غزلیات، رباعیات و ترکیب بندهای گلچین شده است. این مجموعه با شماره ۲۰۵۱/۱۲ متعلق به کتابخانه ایاصوفیا بوده است که میکروفیلم آن در دانشگاه تهران موجود است. این مجموعه در تاریخ ۷۳۰ ق. کتابت شده است. کاتب این مجموعه نامشخص است و اشعار جمال‌الدین در این بخش در حدود ۲۰۰۰ بیت است. اشعار جمال‌الدین در آن با صفحه‌ای مذهب آغاز می‌شود که درون قسمت تذهیب نوشته «دیوان افضل الشعرا جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق» به چشم می‌خورد... آغاز چنین است:

الحذار ای عاقلان زین وحشت آباد الحذار الفرار ای عاقلان زین دیو مردم الفرار
و پایان آن، این بیت است:

دل تنگ ندارم که به هر حال که هست گر ناخوش و گر خوش است هم می‌گذرد

(همان، بیست و دو و بیست و سه)

اما پس از بررسی مشخص شد نسخه‌ای که آقای دکتر قانونی گفته است با شماره ۲۰۵۱/۱۲ در کتابخانه ایاصوفیا نگهداری می‌شود و میکروفیلم آن در دانشگاه تهران موجود است این نسخه نیست! زیرا نسخهٔ ایاصوفیا در هشت صفحه تعدادی از غزل‌های جمال‌الدین را آورده و مجموع بیت‌های آن حدود ۲۵۰ بیت است! پس نسخه‌ای که آقای قانونی (۱۳۸۲) به عنوان نسخه عکسی ایاصوفیا معرفی کرده کدام نسخه است؟ این نسخه با شماره ۹۸۲۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. طبق اطلاعات

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۳۰۱

نسخه‌شناسی، بدون نام کاتب و تاریخ کتابت است و شامل چهار دیوان شعر می‌شود. این چهار دیوان به ترتیب عبارتند از: دیوان امامی هروی، دیوان سیف اسفرنگی، دیوان اثیرالدین اخسیکتی، دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی. تعداد بیت‌های اشعار جمال‌الدین در این جنگ شعری ۲۱۰۷ بیت است و آغاز، آغاز و انجام آن همان است که قانونی به آن اشاره کرده است. پس، آقای قانونی در معرفی نسخه H تصحیح خود اشتباه کرده و مشخصات نسخه‌ای دیگر را برای نسخه ایاصوفیا که به عنوان نسخه D معرفی کرده‌ایم آورده است. ما نسخه شماره ۹۸۲۴ را با نشان اختصاری D5 در نظر گرفته و اشعار را با آن مقابله کرده‌ایم.

بنابراین تصحیح آقای قانونی از دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، کامل نیست و نقص‌هایی دارد. در نهایت با بررسی سه تصحیح مذکور بر اساس فهرست نویسی و دسته‌بندی اشعار از روی ۲۷ نسخه خطی، فهرستی از اشعار نسخ ایجاد کردیم و سپس نوع (قالب/شاعر) هر یک از تصحیح‌های سه‌گانه را استخراج کردیم. محتوای جدول (۷) بر اساس فهرست‌نویسی محتوایی از نسخه‌های خطی به دست آمده است و در تصحیح‌هایی که پیش‌تر نام بردیم اشعار به این شکل دسته‌بندی نشده است:

جدول ۷. تعداد قالب/شاعر در تصحیح‌های سه‌گانه

ردیف	قالب/شاعر	ادیب نیشابوری	وحید دستگردی	حمیدرضا قانونی
۱	قصیده	۵۷	۱۲۵	۱۲۴
۲	ترکیب بند	۷	۱۵	۱۴
۳	ترجیع بند	-	۱	۱
۴	غزل	۳	۱۷۵	۱۷۵
۵	قطعه	۸۷	۱۴۶	۱۴۴
۶	رباعی	۹۴	۱۲۱	۱۲۰
۷	رباعیات نزهه المجالس	-	-	۴۴
۸	قصیده	-	-	-
	غزل	-	-	۴
	قطعه	۱	۱	۲
	رباعی	-	-	۱
	مثنوی	-	-	۱
	فرد			۱

۳۰۲ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

۲	۲	-	کمال‌الدین اسماعیل	۹
۲	۱	-	انوری	۱۰
۱	۱	-	اثیرالدین اخسیکتی	۱۱
۶	-	-	رضی‌الدین نیشابوری	۱۲
۱۶	-	-	نجیب‌الدین جرفادقانی	۱۳
۲	۲	-	خواجه جمال‌الدین منشی	۱۴

بر اساس جدول فوق، مشخص می‌شود که هر یک از این تصحیح‌ها چه تعداد شعر را بدون آنکه اصالت آن تأیید شود به جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی نسبت داده‌اند. بنابراین، با توجه به نسخه‌های بیست و هفتگانه که ما از اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی تهیه کرده و فهرست‌نویسی مجدد که از قالب‌های شعری این نسخه‌ها ایجاد کرده‌ایم، لازم است تا برای چهارمین بار دیوان جمال‌الدین اصفهانی تصحیح شود. در شکل (۱) بخشی از فهرست‌نویسی‌ای را که انجام داده‌ایم نشان داده‌ایم.

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۳۰۳

U	T	S	R	Q	P	O	N	M	L	K	J	I	H	G	F	E	D	C	B
ملک ۵۱۱۴ کتابت ۱۲۵۰	آستان قدس ۲۴۶۶۹ کتابت: ق ۱۲۱۴ فی (مقدمه دارد)	علی ۲۶۱۸ کتابت: احتمالا ق ۱۲ حسن عاملی	آستان قدس ۶۰۸۷ کتابت: ق ۱۱	آستان قدس ۱۰۱۸۹ تبت ۱۸۹ کتابت: ۱۰۴۵	مجلس ۲۳۹۱ کتابت: ۱۰۲۳	ملک ۵۴۴۷ کتابت: ۱۰۲۵	علی ۱۰۲۲۱ کتابت: ۱۰۲۴	مجلس ۱۶۷۱ ط کتابت: ۱۰۱۷	حکمت ۱۵۱۴ کتابت: ۱۰۰۷ بیت ۱۱۶۰	حکیم اوغلی کتابت: ۱۰۰۳	رشت ۴۸۳ کتابت: ق ۴۱۰ ق ۴۱۰	آستان قدس ۱۰۳۱۲ کتابت: ق ۱۰ اواخر ق ۱۰	دانشگاه ۱۰۰۸ کتابت: ۲۳	قانونی	وحید	ادیب نیشابوری	نوع شعر	مطلع	
	۸۵ ۱۵۸	۲۶	۲۶		۲۵۳۰	۷۰	۱۲۲	۲۰۶	۴۹	۲۸	۱۰۶	۱۷۴		۲۷۶	۲۳۷	۱۸۴	تصدیه	آن زلف نگر بدان پریشانی و آن روی نگر بدان درخشانی	
۲	۵۰		۹	۱۳	۱۰۹۹	۵۸	۹۹	۱۶۰	۳۹	۲۶	۱۱۳			۲۲۲	۲۸۳	۱۴۵	تصدیه	زهی به عدل تو لقیم شرح آبادان ز رشخ کلک نو اجزای روزگار جوان	
	۲۰۵	۸۰	۶	۳۷	۲۰۲۲	۶۸	۱۱۶	۱۹۴	۴۶	۲۸	۱۱۴	۶۵	۲۵۵	۲۵۹	۳۱۴	۱۷۳	تصدیه	بنگرید این چرخ استیلائی او بنگرید این دهر و این ایثائی او	
	۲۱۱	۲۴	۳	۲۴	۲۰۱۴	۶۴	۱۱۱	۱۸۳	۴۴	۲۷	۱۲۵	۱۲۰ فقط ۲ بیت دارد		۲۲۷	۲۷۸	۱۶۵	تصدیه	چه در نوردد فراش امر کن فیکون سرای پرده سیماب رنگ آینه گون	
۱۰	۲۱۴	۲۱۱	۹۱	۴۵	۲۰۲۶		۱۲۲	۲۰۱	۴۸	۲۷	۱۲۵	۸۸	۱۳۱	۲۶۸	۳۱۸	۱۸۰	تصدیه	ای ردای شب نقاب صبح صادق ساخته وی ز سبیل پرده ای گردد شقایق ساخته	
۳۱	۲۲۰	۳۳۸	۵۳	۴۹	۲۰۳۴	۷۲	۱۲۸	۲۱۲	۵۰	۳۰	۱۲۷	۸۵	۲۵۰	۲۸۳	۳۳۹	۱۸۸	تصدیه	ای که از لطف قرین جانی فروخ آن کس که نواش جانی	

شکل ۱. بخشی از جدول طراحی شده فهرست جامع نسخ خطی جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی

در تصحیح اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق، هر شعر را طبق قدیمی‌ترین نسخه‌ای که آن شعر در آن ضبط شده است آورده‌ایم و با نسخه‌های دیگر مقابله کرده‌ایم. این روش تصحیح را آقای حبیب یغمایی در تصحیح غزلیات سعدی به کار برده است؛ یعنی هر غزل سعدی را براساس قدیمی‌ترین و کامل‌ترین نسخه تصحیح کرده است. برای این منظور ما ۲۷ نسخه خطی از اشعار جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی را تهیه کرده‌ایم؛ علاوه بر آن، تذکره عرفات العاشین و نزهه المجالس را در نظر داشته‌ایم و سپس همه این موارد را با تصحیح ادیب، وحیددستگردی و آقای دکتر قانونی مقابله کرده‌ایم. طبق شکل (۱) مطلع هر شعر را در نرم افزار اکسل آورده‌ایم و سپس شماره برگ یا صفحه‌ای را که آن مطلع در هر یک از نسخه‌های خطی دارد پیش روی آن نوشتیم. این کار سبب می‌شود تا اشعاری که حتی به صورت ناقص در نسخه‌های آمده به طور مجزا قلمداد نشود و مطلع اصلی آن مشخص گردد. بنابراین از خطاهای تصحیح‌های پیشین که یک شعر را چندبار آورده‌اند جلوگیری کرده‌ایم. اگر نسخه‌ای شعری را نداشته در ستون مربوط به آن شعر، چیزی نوشته‌ایم. برای تصحیح مجدد علاوه بر روشی که گفته شد، شیوه التقاطی را پیش گرفته‌ایم. همچنین همه ۲۷ نسخه را از نظر گذرانده‌ایم. پس، هر یک از اشعار را بر اساس قدیمی‌ترین نسخه‌ای که آن شعر را ضبط کرده آورده‌ایم و با نسخه‌های دیگر مقابله کرده‌ایم و برای تصحیح کل دیوان یک نسخه اساس نداشته‌ایم بلکه برای هر شعر، طبق قدیمی‌ترین نسخه‌ای که آن شعر را ثبت کرده تصحیح را انجام داده‌ایم.

فهرست کامل نسخه‌هایی که برای تصحیح مجدد، استفاده کرده‌ایم مطابق جدول (۲) است و از تکرار آن در اینجا پرهیز می‌کنیم و از جمله غزل‌های نویافته‌ای را که در نسخه D آمده و تصحیح مرحوم وحید و تصحیح آقای دکتر قانونی ندارد در اینجا می‌آوریم. درباره نسخه D در صفحه‌های پیشین توضیح داده‌ایم و از تکرار آن پرهیز می‌کنیم.

۱	وی کمر بند بی‌میان که تویی	ای سخنگوی بی‌دهان که تویی
۲	کاین دو روی و ده زبان که تویی	بارها با تو گفته سوسن و گل
۳	غم نباشد در آن جهان که تویی	از غم من خبر نداری از آنک
۴	ای سبک طیره گران که تویی	بوسه‌ای خواستم شدی در تاب
۵	خشمت آمد که ای فلان که تویی	گفتمت دل ببرده‌ای از من
۶	آری آری تو بردی آن که تویی	من ببردم دل از تو این که منم

۶. نتیجه‌گیری

دیوان جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی تا کنون سه بار تصحیح و دو بار منتشر شده است. هر کدام از این تصحیح‌ها در روزگار خود با توجه به منابع و امکاناتی که مصححان در اختیار داشته‌اند کارآمد بوده است. اما پس از استخراج مشخصات نسخه‌های خطی اشعار جمال‌الدین اصفهانی از فهرست نسخه‌های خطی مشخص شد تصحیح ادیب نیشابوری که به عنوان اولین تصحیح از دیوان جمال‌الدین شناخته می‌شود بدون معرفی نسخه‌های استفاده شده و تعداد نسخه‌ها و نیز آوردن نسخه بدل‌ها تصحیحی غیرعلمی از اشعار جمال است. همچنین دیوان مصحح استاد وحید دستگردی علی‌رغم تمام کوششی که ایشان برای به دست دادن متنی کامل از اشعار جمال داشته است نقص‌هایی دارد که از جمله آنها می‌توان به مشخص نکردن نسخه‌های مورد استفاده به صورت علمی، ثبت نکردن همه نسخه بدل‌ها، درج اشعار شاعران دیگران به نام جمال‌الدین و نیز تکرار اشعار در دیوان اشاره کرد. همچنین تصحیح آقای دکتر حمیدرضا قانونی از اشعار جمال‌الدین با توجه به اینکه ۱۸ سال پیش انجام شده است، نقص‌هایی دارد. نخستین نقصی که می‌توان برای تصحیح قانونی در نظر گرفت استفاده نکردن از همه ظرفیت نسخه‌های خطی موجود از اشعار جمال‌الدین اصفهانی است. زیرا آقای قانونی صرفاً از فهرست منزوی استفاده کرده و نسخه‌های خطی معرفی شده در کتابخانه‌های دیگر را به صورت مجزا مطالعه نکرده است. این مسئله را ما با بررسی فهرست‌هایی که امروز در دسترس است حل کرده‌ایم و علاوه بر فهرست منزوی، فهرست‌های دنا و فنخا و فهرست‌های خاص مانند کتابخانه جمعیت فرهنگ رشت، کالج وادهام انگلیس و حکیم اوغلی ترکیه را بررسی کرده‌ایم. در این بررسی‌ها ۴۶ نسخه خطی به نام جمال‌الدین یافت شد. اما پس از بررسی محتوایی مشخص شد یک نسخه مربوط به اشعار جمال نیست و مشخصات نسخه دیگر، تکرار نسخه‌ای است که قبلاً معرفی شده است. همچنین نسخه اساس آقای قانونی، نسخه‌ای بدون تاریخ و نام کاتب است که اشعار دیگر شاعران از جمله نجیب‌الدین جرفادقانی و رضی‌الدین نیشابوری به آن راه یافته و قانونی اشعار این شاعران را که صرفاً در تک نسخه آمده و در نسخه‌های دیگر ضبط نشده از آن جمال‌الدین اصفهانی دانسته است. این مسئله می‌تواند علمی بودن تصحیح را با چالش مواجه کند، زیرا اتکا به تک نسخه در حالی که ۲۶ نسخه دیگر، آن اشعار را ضبط نکرده‌اند منطقی نیست. علاوه بر این آقای دکتر قانونی

برخی اشعار را دو بار در تصحیح خود ضبط کرده است یک بار به عنوان شعری مستقل و بار دیگر به عنوان بدنه یک شعر دیگر. در نهایت، با فهرست‌نویسی مجدد اشعار جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی و آوردن آن در جدول شماره (۷) مشخص کرده‌ایم که محتوای تصحیح‌های سه گانه از دیوان جمال‌الدین اصفهانی بر چه اساس است و لازم است برای چهارمین بار، دیوان جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی طبق آنچه در متن مقاله گفته‌ایم تصحیح شود.

پی‌نوشت

۱. ۷: تا همی بر گل نقاب از

۲. در دیوان ادیب نیشابوری این مصراع به همین شکل با ایراد وزنی منتشر شده است.

۳. A2: می‌داند. G: می‌راند

۴. A2، D2، G، H، V: می‌خواند

۵. B3: می‌داند. V: می‌خواند

کتاب‌نامه

- اخسیکتی، اثیرالدین (۱۳۳۷). دیوان اثیرالدین اخسیکتی، تصحیح رکن الدین همایون فرخ، تهران: کتاب فروشی رودکی.
- اخسیکتی، اثیرالدین (۱۳۹۸). دیوان اثیرالدین اخسیکتی، تصحیح محمود براتی خوانساری، تهران: سخن.
- اوحدی بلیانی، تقی الدین محمد (اوحدی حسینی دقاقی بلیانی اصفهانی) (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفین، تهران: میراث مکتوب، جلد دوم.
- جرفادقانی، نجیب (۱۳۷۱). دیوان نجیب جرفادقانی (گلپایگانی)، به کوشش احمد کرمی، تهران: سلسله نشریات ما.
- حسینی، سیدمحمدتقی (۱۳۹۳). فهرست دست نویس‌های فارسی کتابخانه حکیم اوغلو استانبول، تهران: منشور سمیر.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرستواره دست نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، جلد پنجم.

ضرورت تصحیح مجدد ... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۳۰۷

درایتی، مصطفی (۱۳۹۰). فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، جلد پانزدهم.

رضی الدین نیشابوری، محمد (۱۳۸۱). دیوان رضی الدین نیشابوری، تصحیح ابوالفضل وزیر نژاد، مشهد: انتشارات محقق.

روشن، محمد (۱۳۸۷). فهرست نسخ خطی کتابخانه جمعیت فرهنگ رشت، تهران: میراث مکتوب.

شروانی، جمال خلیل (۱۳۷۵). نزهه المجالس، تصحیح محمد امین ریاحی، تهران: علمی، چاپ دوم.

شمیسا، سیروس (۱۳۸۶). سیر غزل در شعر فارسی، تهران: علم، ویراست ۲.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۲۴۲۶۹ کتابخانه آستان قدس رضوی.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۱۰۳۱۲ کتابخانه آستان قدس رضوی.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۶۰۸۷ کتابخانه آستان قدس رضوی.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۴۸۳ کتابخانه جمعیت فرهنگ رشت.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۶۷۰/۵ کتابخانه حکیم اوغلی ترکیه.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۱۶/۱ ط کتابخانه مجلس.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۲۱۹۳ کتابخانه مجلس.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۲۳۹۱ کتابخانه مجلس.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۹۶۲ کتابخانه مجلس.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۱۳۴۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه عکسی شماره ۱۰۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۹۸۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۶۱۳۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۱۵۶ (حکمت) کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۱۰۲۵۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۵۱۱۴ کتابخانه ملک.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۵۳۰۷ کتابخانه ملک.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۵۳۶۸ کتابخانه ملک.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۵۴۴۷ کتابخانه ملک.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۱۱۴۷۴ کتابخانه ملی ایران.

عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین، نسخه خطی شماره ۱۳۴۱۱ کتابخانه ملی ایران.

۳۰۸ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین، نسخه خطی شماره ۱۰۱۸۹ کتابخانه ملی ایران.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین، نسخه خطی شماره ۱۶۷۷۸ کتابخانه ملی ایران.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین، نسخه خطی شماره ۷۶۱۸ کتابخانه ملی ایران.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین، نسخه خطی شماره ۹۲۱ کتابخانه ملی ایران.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین، نسخه خطی شماره ۹۸۴۴ کتابخانه ملی ایران.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین، نسخه خطی شماره ۲۸۶ کتابخانه فردوسی کالج Wadham.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین [بی‌تا]. دیوان اشعار، به اهتمام و تصحیح ادیب نیشابوری، تهران: کانون کتاب.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین (۱۳۲۰). دیوان کامل استاد جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی، تصحیح و حواشی حسن وحیددستگردی، تهران: چاپخانه ارمغان.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین (۱۳۶۲). دیوان کامل استاد جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی، تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، تهران: کتابخانه سنایی، چاپ دوم.
- فروزانفر، بدیع الزمان (۱۳۸۷). سخن و سخنوران، تهران: زوار.
- قاسمی‌پور، قدرت. (۱۴۰۰). «نقدی بر شرح خسرو و شیرین نظامی، چاپ استاد وحید دستگردی». کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۲ شماره (۲)، ۳۵۶-۳۲۱.
- قانونی، حمیدرضا (۱۳۸۲). تصحیح دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، رساله دکتری به راهنمایی جمشید مظاهری، اصفهان: دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه زبان و ادبیات فارسی.
- قانونی، حمیدرضا؛ مظاهری، جمشید (۱۳۸۴). «نگرشی نو به زبان و شعر جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی»، مجله علمی - پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره دوم، شماره چهل و یکم، تابستان، صص ۲۵۰ - ۲۲۹.
- کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، نسخه خطی شماره ۲۷۶ کتابخانه جمعیت فرهنگ رشت.
- کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی (۱۳۴۸). دیوان خلاق المعانی ابوالفضل کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، به‌اهتمام حسین بحرالعلومی، تهران: کتاب فروشی دهخدا.
- کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی (۱۳۹۶). کلیات خلاق المعانی کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، تصحیح سیدمهدی طباطبایی با مقدمه سیدعلی محمد سجادی، تهران: خاموش، دو جلد.
- مشار، خانابا (۱۳۴۳). مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی از آغاز چاپ تا کنون، [بی‌جا]، چاپ‌خانه رنگین، جلد پنجم.
- مزوی، احمد (۱۳۵۰). فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، جلد سوم.

ضرورت تصحیح مجدد... (علی کاملی و غلامرضا مستعلی پارسا) ۳۰۹

میرانصاری، علی (۱۳۹۴). فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه فردوسی، کالج وادام (Wadham) دانشگاه آکسفورد: (مجموعه میناسیان). تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

نظمی تبریزی (۱۳۶۳). دویست سخنور (تذکره الشعراء منظوم و منثور)، پنخس کتاب کلهر، چاپ دوم.